

”TUZUKI TEMURIY” (“TEMUR TUZUKLARI”) ASARI HAQIDA.

Boboyev Faxriyor Baxtiyorovich

Email: babaevvv19@gmail.com

Telefon raqami: +998900080815

Denov Tadbirkorlik va pedagogika intituti talabasi

Safarova Manzura Salimjon qizi

Email: xayitovsalim29@gmail.com

Telefon raqami: + 998959442501

Denov Tadbirkorlik va pedagogika intituti talabasi

Ermamatova Kamola Ismoil qizi

Email: kamolaermamatova159@gmail.com

Telefon raqami: +998910777003

Denov Tadbirkorlik va pedagogika intituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ”Tuzuki Temuriy” asari mazmun mohiyati haqida so’z yuritilgan bo’lib, uning yaratilish tarixi, bizgacha yetib kelganligi qay tariqa, kimlar tamonidan tarjima qilinganligi haqida ma’lumotlar mavjud.

Kalit so’zlar: ”Tuzuki Temuriy”, Amir Temur, Mazhar Shihob, ”Podshohnoma’, fotomexanika, N.D. Mikluxo-Maklay.

”Tuzuki Temuriy” (boshqa nomlari: ”Malfuzoti Temuriy” -” Temuriyning aytganlari” va ”Voqeoti Temuriy” - ”Temur haqida xotiralar”) o’ziga xos tarixiy asar bo’lib, unda Amir Temurning tarjimai holi va uning og’ir, xavf-xatarlarga to’liq faoliyatida yuz bergan voqealar, yirik davlat arbobi va mohir sarkarda sifatida shuhrat topgan bu shahsning davlat va armiya tuzilishi hamda ularni boshqarish xususidagi fikr mulohaza va qarashlari o’z ifodasini topgan. Asar

dastlab eski o'zbek (chig'atoy turkiy) tilida yozilgan bo'lib, sharqshunoslar N.D.Mikluxo-Maklay, Ch. Ryo, X. Eto, Ch.A.Stori va boshqa mutaxassis olimlar so'zlariga qaraganda, uning bir nusxasi XVII asrgacha Yaman hukmdori Jafar podshoning kutubxonasida saqlangan. Asarga yozgan so'z boshisida "Tuzuki Temuriy"ni fors tiliga tarjima qilgan Mir Abu Tolib at-Turbotiy Arabistonning muqaddas shaharlari -Makkai mukarrama va Madinai munavvara ziyoratidan qaytishda Yamanga tushib o'tganligi va yuqorida nomi zikr etilgan hukmdor Jafar podshoning kutubxonasida turkiycha yozilgan bir asarni uchratib qolganligini, asar bilan tanishuv natijasida u Amir Temurning tarjimai holi bo'lib chiqqanini aytadi. Lekin, afsuski, asl (eski o'zbekcha) nusxasi bizning zamonimizgacha yetib kelmagan, balki biron eski kutubxonaning bir burchagida yotgandiru, biz undan bexabardirmiz. Shunday bo'lsada, bir narsa haqiqat "Tuzuki Temuriy" dastavval eski o'zbek tilida (turkiychada) yozilgan va buni Sharq qo'lyozmalari kataloglarining barcha musanniflari guvohlik berib tiribdilar¹. "Malfuzoti Temuriy", "Voqeoti Temuriy" va boshqa nomlar bilan tanilgan va ko'pincha adashib "Tuzuki Temuriy"ga nisbat beriladigan asar nusxasining yuzaga kelishi to'g'risida arab olimi Mazhar Shihob "Temur" nomli kitobida "Tuzuki Temur"ning yuqorida eslatilgan ingliz va fransuz tilidagi nashrlarining so'z boshlarini o'rganish asosida shunday yozgan: "Va nixryat Amir Temur malfuzotlarining Abu Tolib alHusayniy tomonidan qilingan ushbu tarjimasidan fors tiliga o'girilgan boshqa 2 nusxasi (Hindistonda Shoh Jahon ko'rsatmasiga binoan, Muhammad Afzal Buxoriy tomonidan tayyorlangan nusxalar nazarda tutilmoqda) topilgunga qadar bu hol shu zaylda davom etdi". Ulardan 1nusxani Hindistonda xizmatda bo'lgan ingliz zobitlaridan biri Deg'liga mo'g'ul — musulmon sultonlari nabiralarining biridan olishga muvaffaq bo'ladi. Shu boisdan ham mazkur nusxa Sultoniy nusxa (nusxai Imperoturiya) nomi bilan ataladi. Malfuzotning ikkinchi nusxasi ham Dexlidan topilib, uni ham ingliz generallaridan biri Britaniyaga olib

¹ Shamsutdinov Rustambek va boshqalar. Vatan tarixi. Birinchi kitob. "Sharq". T-2016

ketadi. Yangi topilib, 1830-yilda Angliyaga olib keltirilgan ikkala nusxaning qimmatli tomoni shunda ediki, bu ikki nusxa Amir Temurning malfuzotlarini to'lato'kis qamragan bulib, ular Sohibqiron hayotini oxirgi yiligacha hikoya qilardi. At -Turbotiy Arabistondan qaytishda Agrada hukmdor Boburiy Shoh Jahon (1628-1657) ning xizmatiga kirgan va o'shanda uning iltimosi bilan "Tuzuki Temuriy"ni eski o'zbekchadan fors tiliga tarjima qilib, mazkur podshohga taqdim etgan. Bu haqda Hindistonlik mashhur tarixchi Abdulhamid Lahuriyning "Podshohnoma" kitobida muhim malumot bor. Shoh Jahon tarjima bilan tanishib chiqib, unda ayrim noaniqliklar va kamchiliklar topgan hamda yirik olim va yozuvchi, Dekan viloyatining qozikaloni Muhammad Ashraf Buxoriy (1652 y. vafot etgan)ni huzuriga chaqirtirib, at- Tutbatiyning mazkur tarjimasini mo'tabar asarlar, xususan Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" si va shunga o'xshash muhim asarlarga solishtirib chiqish va shu yo'l bilan tarjimdagi xato va kamchiliklarni bartaraf qilishni topshirgan. Xullasi kalom, Muhammad Ashraf Buxoriy Abu Tolib at-Turbatiyning tarjimasini xato va kachiliklardan xalos qilib, unibilan tahrirdan chiqargan, N.D. Mikluxo-Maklayning so'zlari bilan aytganda, Buxoriy sayi-harakati bilan asarning yangi, tuzatilgan tahriri paydo bo'ldi. Lekin at-Turbatiyning mazkur tarjimasini o'sha Yaman hukmdori Jafar podsho kutubxonasidagi ko'rgan nusxaga asoslanganmi yo asarning Hindistonda ham o'shanday turkiycha nusxasi bo'lganmi, buni bilmaymiz. Nima bo'lganda ham, bu ikki olim: at-Turbatiy va Buxoriyning mehnati orqali "Tuzuki Temuriy" fors tilida bizning zamonimizgacha yetib keldi. "Tuzuki Temuriy" XV-XIX asrlarda nafaqat oliynasab kishilar, balki butun jahon ilmi ahli o'rtasida shuhrat topdi. Asarning qo'lyozma shaklida ham, toshbosma shaklida ham jahonning deyarli barcha kutubxonalarida borligi, shuningdek ko'p tillarga -ingliz, fransuz, rus, urdu va hozirgi o'zbek tillariga uzluksiz tarjima qilib turilishi bunga isbot-dalildir. "Tuzuki Temuriy"dan nusxa ko'chirib tarqatish uzluksiz davom etib kelayotgani asarning hammaga manzur bo'lganligidan dalolat berib turibdi². "Temur tuzuklarining" ning nashrlari ham

²Usmonov Qamariddin va boshqalar. O'zbekiston tarixi: oliy o'quv www.tadqiqotlar.uz

anchagina. Masalan, uning forscha matni, tadqiqot va izohlar bilan (faqat "Tuzukot" qismi) 1783-yilda Angliyada mayor Devi tarafidan chop etildi . 1785-va 1891yillari mayor Devi nashri fotomexanika yo'li bilan Hindisyonida , so'ngra 1963-yilda Eronda chop etildi. "Tuzuki Temuriy" ning bir qancha tillarga qilingan tarjimasi ham bor. Masalan, asarning inglizcha tarjimasi (faqat "Malfuzot" qismi) Amir Temurning tarjimai holi (uning 41 yoshgacha bayon etilgan) 1830 yili Anglyada mayor K. Styuart tarafidan , fransuzcha tarjimasi (faqat "Tuzukot" qismi) Langle tarafidan amalga oshirilib, 1787 yili Parijda chop etilgan. "Tuzuki Temuriy"ning Subxon Baxshi (Dehli, 1855) va Muhammad fazl ul-Haqq (Bombay, 1908) taraflaridan amalga oshirilgan urducha tarjimalari ham mavjud. 39 "Tuzuki Temuriy" to'liq ravishda Xorazm (Xiva)da Muhammad Yusuf ar- Rojij tarafidan 1856-57 yillari va Paxlavon Niyoz Devon tomonidan 1858 yili o'zbekchaga tarjima qilingan. Ularning birinchisi "Tuzuki Temuriy", ikkinchisi "Malfuzot" nomi bilan ma'lum. Har ikkala nusxa shu kunlarda Sant Peterburg shahrida M.E. Saltikov- Shchedrin nomidagi xalq kutubxonasida saqlanmoqda. Asarning eski o'zbek tiliga tarjimasining yana bir nusxasi ham bor, lekin u to'liq emas. Sohibqironning 39 yoshigacha bo'lgan davri voqealarning o'z ichiga olgan, xolos. Tarjima Qo'qon xoni Muhammad Alixon (1821/22-1858/59) ning tyopshirig'i bilan Xo'jand qozisi Nabixon Maxdum tarafidan amalga oshirilgan Keyingi yillarda "Tuzuki Temuriy" -ning hozirgi o'zbek tilida qilingan to'la tarjimalari paydo bo'ldi. Bu oliyjanob ish birinchi marta fors va arab tillari bilimdoni marhum Alixon to'ra Sog'unij tarafidan bajarildi. Shundan keyin uning tuzatilgan to'la nashri sharqshunos Habibulla Karimov tomonidan hozirlandi va kitob holiga keltirib nashr etildi. Ana shu ikkala nashrda ham ilgari yo'l qo'yilgan xato kamchiliklar (tarjimadagi noaniqliklar, tushirib qoldirilgan yerlar, shaxsiy, jug'rofiy va etnik nomlarni yozishdagi xatoliklar) imkoni boricha bartaraf qilindi;

yurtlaribakalavrlari uchun darslik. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – Toshkent: «IQTISOD-MOLIYA», 2016. – 496 b.

ayrim tarixiy voqealar, joylar va etnik nomlar izohlandi³.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, Muhammad Afzal Buxoriy qayta ishlagan va Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"si asosida to'ldirilgan "Malfuzoti Temuriy" deb nomlangan yangi asar vujudga keldi va tarqala boshladi. Hozirda uning nusxalari bir qancha mamlakatlar kutubxonalarida saqlanmoqda. Sharq qo'lyozmalari kataloglarining tuzuvchilaridan ba'zilar ham uni "Tuzuki Temuriy" dan farqli o'laroq "Malfuzot" ekanligiga ishora qilganlar. Albatta, nomlanishi "Voqeoti Temuriy", "Tanziymoti Temuriy" va boshqa shakllarda ham uchraydi. Undan tashqari keyingi asrlardagi gohida to'la, gohida noqis nusxalarida xattotlar tomonidan o'zboshimchalik bilan kiritilgan ko'plab to'qimalar, birinchi nusxalarda bo'lmagan voqealar tafsilotlari ham uchraydi. Bundan tashqari, zikr etilgan 2 har xil asarni "Tuzuki Temuriy" va "Tuzukoti Temuriy" nomlari bilan bir muqova ichida ko'chirib yozishgan. Shu bois hatto Yevropada va ba'zi bir sharq mamlakatlarida sharq qo'lyozmalarining chop etilgan kataloglarida ham shunday chalkashlik ko'zga tashlanadi. Bunday kamchilik "Temur tuzuklari"ning 1991 ya 1996-yil nashrlari so'z boshida ham bor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shamsutdinov Rustambek va boshqalar. Vatan tarixi. Birinchi kitob. "Sharq". T-2016
2. Usmonov Qamariddin va boshqalar. O'zbekiston tarixi: oliy o'quv yurtlaribakalavrlari uchun darslik. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – Toshkent: «IQTISOD-MOLIYA», 2016. – 496 b.
3. Muhammadjonov Abdulahad. Temur va temuriylar saltanati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1994.

³ Muhammadjonov Abdulahad. Temur va temuriylar saltanati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1994.